

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Калюк Олексій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник факультету КНУВС;

Алексєва-Процюк Діана Олександрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник наукової лабораторії КНУВС

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНВОЮВАННЯ ТА РЕЖИМУ ОХОРОНИ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У 1943–1945 РР. І В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Розглянуто окремі аспекти правового регулювання конвоювання і режиму охорони іноземних військовополонених й інтернованих на території Української РСР у період 1943–1945 рр. та перші повоєнні роки.

Рассмотрены отдельные аспекты правовой регуляции конвоирования и режима охраны иностранных военнопленных и интернированных на территории Украинской ССР в период 1943–1945 гг. и первые послевоенные годы.

The separate aspects of legal regulation of escorting and the regime of guarding foreign war prisoners and interned military men on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the period of 1943–1945 and after years were analyzed.

Ключові слова: конвоювання; режим охорони; інтерновані; військовополонені.

У роки Великої Вітчизняної війни та в повоєнний період функції охорони та конвоювання табірному контингенту належали до го-

ловних завдань усієї системи роботи з військовополоненими і були покладені на конвойні війська НКВС. Оскільки Радянський Союз у 20-х – 30-х рр. XX століття так і не приєднався до жодної з міжнародних конвенцій щодо військовополонених, то, відповідно, на сферу військового полону автоматично переносились організаційно-режимні стандарти, що застосовувались у системі установ Головного управління таборів (ГУТАБу) НКВС СРСР.

Метою цієї статті є здійснення комплексного історично-правового аналізу конвоювання та режиму охорони військовополонених та інтернованих у 1943–1945 рр. та в повоєнний період.

Питання розміщення, конвоювання, режиму охорони та утримання військовополонених розглядаються у працях російських дослідників І. Власової, В. Галицького, В. Конасова, С. Кузьміна, С. Семенова, О. Смикаліна, Н. Суржикової та ін., і українськими вченими А. Чайковським, О. Потільчаком та ін.

Статус і завдання конвойних військ НКВС визначалися "Положенням про конвойні війська НКВС Союзу РСР", затвердженим наказом № 0394 20 листопада 1939 року. "... На конвойні війська у військовий час, – зазначалося в п. 4, – покладається: а) конвоювання військовополонених від пунктів прийому їх від частин Червоної Армії до таборів військовополонених; б) охорона військовополонених, які розміщені в приймальних пунктах і таборах" [1, арк. 55].

Перша група полонених німців була взята під охорону підрозділами 229-го полку 13-ї дивізії конвойних військ НКВС у лінії оборони Південно-Західного фронту 24 червня 1941 року. Якщо в 1941–1942 рр. кількість військовополонених у СРСР була порівняно невеликою, то з 1943 р. після початку успішних наступальних дій Червоної Армії їх кількість постійно збільшувалася.

Тому цілком очевидно, що розширення обсягу завдань, пов'язаних, передусім, з охороною та конвоюванням військовополонених, призвело до збільшення штатів конвойних військ. У 1942 р. вони становили 51 000 осіб, а в 1945 р. – 151 500 осіб (у складі 20 дивізій, 90 полків, 18 окремих батальйонів) [2, с. 65].

Основним нормативним приписом, що регламентував охоронну службу гарнізонів конвойних військ упродовж усього періоду існування режимних установ УПВІ-ГУПВІ була "Інструкція про службу гарнізонів з охорони таборів, шпиталів, в'язниць, складів і спецоб'єктів конвойними військами НКВС СРСР". Затверджений 7 серпня 1943 р. документ визначав завдання конвойних гарнізонів, їх структуру, розміщення, основні типи. В окремих розділах "Інструкції..." йшлося про функціональні обов'язки та права начальника гарнізону, порядок прийому об'єктів під охорону, їх зовнішню охорону та оборону, режим утримання контингенту під час робіт, порядок застосування зброї. Завершував документ розділ, що регламентував завдання, організаційну

структуру і склад створюваної для затримання бранців-утікачів служби бригад сприяння [3, с. 104–113].

Положення "Інструкції..." визначали, що конвойні війська НКВС мали охороняти об'єкти, які організовувалися управліннями НКВС (зокрема, й табори, робочі батальйони УПВІ та спецпиталі для військовополонених) постійними гарнізонами. Залежно від чисельності контингенту, встановлювалося п'ять типів таких гарнізонів: гарнізон першого типу – до 25 осіб особового складу, гарнізони другого – п'ятого типів – 50, 75, 95 та 135 бійців й офіцерів відповідно [4, арк. 29]. Гарнізон здійснював зовнішню охорону об'єктів добовими нарядами, до складу яких входили: вартіві стаціонарних і рухомих постів, дозори для освітлення місцевості та перевірки служби нарядів, "секрети", засідки та оперативна група. Для супроводу та охорони військовополонених на роботах за межами табору конвой призначався з розрахунку один конвоїр на 15 бранців або два конвоїри на окрему групу контингенту [4, арк. 47]. Під час виконання робіт один боєць конвойних військ вартував 20 осіб. Загальним завданням усієї системи охорони бранців було виключення втеч контингенту. Режим утримання на роботах "Інструкція..." визначала як "суворий", ставлення до конвойованих військовополонених мало бути "вимогливим, проте звичливим" [3, с. 107–108, 110–111]. Окремий розділ "Інструкції..." суворо регламентував застосування зброї, що вважалося крайнім заходом. Добовий наряд отримував право застосовувати зброю без попередження лише у випадках безпосереднього нападу на охорону об'єкта та під час втеч контингенту. У всіх інших випадках зброєю дозволялося застосовувати лише після попереджувального окрику та пострілу вгору [3, с. 111–112].

Для якнайшвидшого затримання втікачів навколо таборів та інших об'єктів, що охоронялися конвойними військами НКВС, у радіусі 25–50 км мала бути організована служба бригад сприяння. До її складу на добровільних засадах залучалися демобілізовані військовослужбовці, партійно-комсомольський актив, члени громадських організацій, жінки, підлітки, школярі, інші "безумовно, віддані Батьківщині" особи [3, с. 112–113].

Невід'ємною складовою охорони табірних контингентів був перепускний режим. У таборах і табірних відділеннях він регулювався "Інструкцією про перепускний режим у таборах військовополонених НКВС" (№ 28/1/2201–1945). Повсякденний контроль перепусток здійснювали вахтери під керівництвом чергового офіцера. Для проходження до зони табору ГУПВІ НКВС СРСР встановив спеціальні типові перепустки, що періодично змінювалися [4, арк. 151]. Режим всередині табору багато в чому регламентувався "Інструкцією про службу внутрішніх нарядів у таборах НКВС для військовополонених та інтернованих", запровадженою в дію наказом № 001132 від 4 жовтня 1945 р. У відповідності з нею на вахтерський наряд покладалися обов'язки

підтримання режиму в табірній зоні, у спецшпиталах і робочих батальйонах. За необхідності вони охороняли контингент за межами режимних об'єктів [4, арк. 59–61].

Про масштаби роботи конвойних військ НКВС у роки війни та повоєнний період свідчить статистика. Протягом 1943–1954 рр. УПВІ НКВС СРСР та його республіканські структури організували на території 20 областей України цілу мережу установ для утримання військовополонених, що складалася з 44 стаціонарних таборів МВС (у складі яких в різні часи перебувало близько 270 табірних підрозділів), 2 окремих табірних відділень УМВС, а також 43 робочих батальйонів МЗС СРСР [5, с. 62]. Крім цього, існували ще сотні режимних установ інших типів – спецшпитали та окремі робочі батальйони інтернованих.

Оскільки на початку 1945 р. режимні установи УПВІ НКВС Української РСР поповнилися ще однією категорією “спецконтингенту” – депортованими цивільними громадянами з країн Центральної, Південної Європи та Німеччини, 5 березня 1945 р. наказом НКВС СРСР № 038 для виконання оголошено “Тимчасову інструкцію про охорону і режим утримання інтернованих і мобілізованих німців у робочих батальйонах”, у якій зазначалося, що всі “... інтерновані та мобілізовані німці”, котрі використовувалися як робоча сила радянськими господарськими органами, зводились в окремі робочі батальйони чисельністю від 750 до 1200 осіб і мали перебувати ізольовано від місцевого населення. Приміщення для їх утримання огорожувалися дерев'яним парканом чи колючим дротом заввишки 2,5 м. Із зовнішнього та внутрішнього боку огорожі облаштовувалися попереджувальні зони. Для кращого огляду зона по периметру мала форму прямокутника чи квадрата. На кутах огорожі встановлювалися вежі для вартових. Зона в нічний час освітлювалась, а цілодобові пости забезпечувалися зв'язком. Для проходу чи в'їзду на територію табору облаштовувалися брами та вахтерські пости. “Тимчасова інструкція...” регламентувала й інші сторони режиму розміщення та охорони контингентів інтернованих, що загалом мало чим відрізнялися від режимних умов утримання військовополонених у стаціонарних таборах [4, арк. 91–92].

Однак на завершальному етапі війни табірні реалії та інтенсифікація трудової експлуатації контингенту викликали у значної частини військовополонених реакцію протесту, пасивного, а часом й активного опору. Відмова від роботи, саботаж, дезорганізація виробництва, симуляція, втечі були звичним явищем серед військовополонених. Наразі все нагальнішими ставали питання підвищення якості роботи на виробництві та зміцнення дисципліни в таборах. Одним з можливих шляхів підвищення дисципліни та зміцнення режиму утримання керівництво НКВС вбачало у воєнізації цих контингентів. 16 квітня 1945 р. з'явився наказ НКВС № 00311 “Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, які утримуються в таборах НКВС”. “Із метою підвищення якості праці на виробництві та

зміцнення дисципліни військовополонених у таборах, – зазначалося в ньому, – ... існуючу внутрішню організацію ... у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати й організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосували цю організацію інтересам виробництва” [3, с. 178]. Командирами цих підрозділів призначали військовополонених. На них розповсюджувалися вимоги окремих статей Статуту Червоної Армії.

Відповідно до “Тимчасового положення про штрафні підрозділи, утворені із числа військовополонених та інтернованих, які утримуються в таборах НКВС” [3, с. 180–181], штрафників розміщували на території табірних зон ізольовано, а охороняли їх виключно конвойні війська. Робочий день штрафників сягав 12 год. За порушення режиму чи відмову працювати військовополоненого чекав карцер чи суд військового трибуналу.

Наприкінці 1944 р. у переліку контингентів таборів НКВС з’явилася нова група – так звані “розконвойовані військовополонені”. Перші з них утворювалися відповідно до наказу НКВС СРСР від 19 жовтня 1944 р. № 001263. На становище розконвойованих, зазвичай, переводили “благонадійних” і “політично свідомих” військовополонених, перевірених оперативними відділами таборів. З часом із них стали утворювати спеціальні команди. На відміну від інших категорій військовополонених, розконвойовані розміщувалися за межами табірних зон, їм надавалися тимчасові перепустки на право безконвойного пересування [2, с. 248]. Після закінчення війни розконвойовання набуло особливо широких масштабів. У наказі НКВС СРСР № 0172 від 27 червня 1945 р. зазначалося: “У таборах, де умови виробництва вимагають використання військовополонених дрібними групами чисельністю до 10 осіб, останніх розконвойовати і на роботи посилати без конвою” [6, прим. 38, арк. 13в].

З часом чисельність розконвойованих зростала, а факти порушень військовополоненими й інтернованими цих категорій режиму, зв’язки з цивільним населенням, а часто і прямі злочини ставали приводом для занепокоєння табірної начальства і керівництва ГУПВІ. Особливо частими випадки порушень режиму розконвойовання брали в повоєнний період. Безконтрольність, а часто і прямі неправомірні дії табірної начальства призводили до порушень встановленого режиму, зловживань і злочинів.

Широке трудове використання військовополонених та інтернованих вимагало залучення відповідної кількості охоронців – конвойних військ і вахтерського складу, а отже, і засобів. Саме тому в повоєнний період керівництво НКВС (МВС) почало шукати шляхів поступового здешевлення табірної системи, звільнення особового складу охоронців, передусім за рахунок військовополонених та інтернованих. 27 червня 1945 р. з’явився наказ № 0172 за підписом заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишова. Він вимагав залучити

на службу з виводу та охорони військовополонених на роботах власне військовополонених, організувати в таборах НКВС допоміжні команди із військовополонених, які укомплектувати перевіреними та вивченими військовополоненими незалежно від національності чи приналежності до армії держав, що воюють проти СРСР. Допоміжні команди використовувались при конвоюванні бранців та охороні їх на виробництві. Відповідно до наказу, організацію допоміжних команд, зазначених у переліку 18-ти таборів на території УРСР, мали завершити до 20 липня 1945 р. [6, прим. 38, арк. 1–2].

Практика застосування допоміжних команд свідчить, що в окремих випадках на них перекладалися обов'язки конвойних військ. Загалом створення і застосування допоміжних команд із військовополонених було виправданим кроком, хоча інколи вони ставали якщо не джерелом, то причиною численних порушень режиму та охорони, а також втеч бранців.

Аналіз різних груп архівних документів свідчить, що відомчі нормативні положення стосовно організації режиму утримання і охорони бранців війни далеко не завжди чітко втілювалися у табірне життя. Зазвичай було навпаки: табірне начальство й особовий склад, а також військовослужбовці конвойних підрозділів допускали численних порушень, зловживань у цій сфері. Протягом усього періоду існування мережі установ для військовополонених та інтернованих на території Української РСР питання охорони і режиму в таборах, спеціальних шпиталах, робочих батальйонах були предметом занепокоєння як союзного, так і республіканського керівництва НКВС (МВС). "Проведеною у період з 20 до 28 листопада 1945 р. перевіркою режиму утримання і охорони військовополонених в таборі № 315 (Дніпропетровська обл.), – читаємо в наказі НКВС Української РСР № 00208 від 13 грудня 1945 р., – встановлено, що ... режим утримання і охорона військовополонених у таборі перебуває у крайній незадовільній стані. Охорона військовополонених у зонах і на виробництві не переглянута і здійснюється як і раніше. Режим утримання послаблено, обшуки серед військовополонених проводяться рідко і ніде не фіксуються. ... Чергові офіцери та вахтерський склад службу несуть погано, обов'язків своїх не знають. Контроль за несенням служби з боку начальників табірних відділень відсутній. У результаті конвоїри передоручають охорону військовополонених "ДК", видають бранців на роботу під розписки представникам адміністрації, сприяючи таким чином безконвойному ходінню контингенту та його спілкуванню з робітниками і населенням. Є випадки виділення військовополонених під охорону госпорганів, а інколи і розміщення їх при цих госпорганах, що при послаблених режимах і охороні веде до безконвойного ходіння військовополонених і навіть до "підробітків". ... Оперативно-розшукова служба поставлена погано. Планів ближнього розшуку в табірних відділеннях немає. Бригади сприяння не організовані. Оперативний

склад питаннями режиму утримання і охорони військовополонених займається мало... Дисципліна серед офіцерського і вахтерського складу низька... Заняття з бойової та службової підготовки ... не проводяться місяцями..." [7, арк. 97–98].

Недотримання технічних умов обладнання табірних зон, а ще більше порушення режиму розміщення та охорони контингенту були причинами частих втеч військовополонених та інтернованих. Документи засвідчують надзвичайно широкі масштаби розповсюдження цього явища саме з "українських" таборів та ОРБ. Так, уже 31 грудня 1943 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Кальненко надіслав на адресу обласних УНКВС директиву № 65. У документі зазначалося: "Втечі військовополонених ... із таборів НКВС мають розглядатися як надзвичайна пригода. При кожній втечі обов'язково негайно застосувати активні заходи розшуку як по лінії табору і підрозділу конвойних військ, так і по лінії УНКВС. Начальники таборів про втечі та застосовані заходи розшуку ... зобов'язані негайно інформувати Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих..." [8, арк. 129]. Зі статистики УПВІ НКВС УРСР видно, що за весь 1945 р. і перший квартал (січень – березень) 1946 р. із 26 таборів на території республіки було здійснено 1988 втеч. При цьому затримали 1156 бранців, а 832 перебували в розшуку [9, арк. 98].

Боротьба із втечами залишалась однією з головних проблем усього періоду існування таборів. Численні накази, розпорядження, директиви вимагали від табірних адміністрацій рішучих дій, спрямованих на їх припинення, дотримання вимог відомчих документів у цій сфері, посилення охорони і режиму утримання бранців.

Намагаючись якось зорядити справі покращення режиму та охорони бранців, начальник ГУПВІ НКВС СРСР, генерал-лейтенант М. Кривенко 15 лютого 1946 р. надіслав з цього приводу підлеглим інстанціям чергове розпорядження № 8/13. "Незважаючи на практичні заходи і вказівки ГУПВІ НКВС ... щодо запобігання втеч військовополонених із таборів НКВС, інтернованих і мобілізованих німців із робочих батальйонів, – йшлося у документі, – ... втечі цього контингенту у другому півріччі (1945 р. – Авт.) порівняно з першим значно зросли. Лише за листопад–грудень 1945 р. було вчинено 103 групові втечі". Серед причин, що спричинили збільшення числа кількості таких випадків, зазначалися: невиконання та грубі порушення інструкцій, положень і наказів НКВС СРСР, незадовільна організація режиму утримання та охорони контингенту, несвоєчасна та погана організація розшуку втікачів, низька дисципліна особового складу, слабка агентурна робота, безкарність осіб, винних у втечах бранців, недостатня, а часом і формальна постановка роботи з базами сприяння з місцевого населення [4, арк. 142]. Начальник ГУПВІ "просив" підлеглих провести низку невідкладних заходів, що сприяли б припиненню втеч [3, с. 293–294]. Категорично вимагалось заборонити виведення

військовополонених на роботи під охороною лише одного конвоїра чи господарських органів, покращити організацію розшуку втікачів, активізувати роботу баз сприяння, вжити заходів для покращення дисципліни серед особового складу режимних установ і конвойних підрозділів. У розпорядженні йшлося також про необхідність звільнення з посад несумлінних начальників таборів і робочих батальйонів, чергових офіцерів, мародерів, злодіїв і п'яниць та замінити їх працездатними, дисциплінованими і вольовими командирами. Насамкінець, начальники таборів попереджалися про необхідність виправлення "вказаних недоліків" та персональну відповідальність аж до звільнення з посад [3, с. 294].

Проте очікуваного зменшення втеч бранців не сталося ні в березні, ні у квітні 1946 р. Навпаки, з настанням весняно-літнього періоду, їх кількість збільшилася. У наказі № 056 від 17 травня 1946 р. заступник міністра внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко писав: "...Втечі військовополонених не лише не припинилися, але й з настанням весняно-літнього періоду помітно зросли. Лише за останні два місяці (березень-квітень) із таборів втекло 252 особи, а затримано 129... Причому, мають місце обурливі випадки втеч... 9 квітня 1946 р. із табірної відділення № 5 (табору № 232. – Авт.), перерізавши дроти огорожі в одному метрі від вежі поста № 3, втекли 5 військовополонених. Втечу виявили випадково військовополонені, які залишилися в зоні..." [10, прим. 29, арк. 1]. За даними УПВІ МВС республіки, за перший квартал 1946 р. із таборів на території України втекло 353 бранці, а у другому кварталі вже 439 осіб, причому 201 з них не затримано [11, арк. 204-205]. Намагаючись виправити становище, керівництво МВС 24 липня 1946 р. надіслало на місця чергову директиву № 108. У документі було ретельно проаналізовано статистику втеч за першу половину поточного року, визначено їх причини та накреслено кроки з метою виправити ситуацію. Як головні причини втеч республіканське керівництво МВС зазначало: невиконання та грубі порушення інструкцій і наказів МВС щодо охорони й режиму утримання військовополонених, погану постановку агентурно-оперативної роботи з попередження втеч, безвідповідальність керівництва таборів щодо режиму та охорони в таборах, відсутність контролю за охороною бранців у зонах і на об'єктах робіт, грубі порушення правил режиму й охорони військовополонених з боку чергових офіцерів та вахтерів, недостатня політико-виховна робота з особовим складом таборів та їх відділень, слабка пильність вартових, незадовільна організація охорони бранців на підсобних господарствах таборів [11, арк. 205-206]. Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач у черговий раз пропонував: "Під особисту відповідальність начальників УМВС і начальників таборів вжити рішучих заходів для посилення охорони і режиму утримання військовополонених і повного припинення втеч, вважаючи це найважливішим завданням цього часу..." [11, арк. 206-208].

Заходи з попередження втеч із таборів і спецпиталів хоч повільно, та все ж мали свої результати. Хоча, результат дійсного покращення режимно-охоронної роботи щодо зменшення кількості втеч міг виявитись наслідком настання холодної пори року. У четвертому кварталі (жовтень–грудень) 1946 р. було зафіксовано лише 183 таких випадки, причому в 78 з них утікачів затримали [9, арк. 44]. Військовополонені, хоч і не так масово, тікали й з робочих батальйонів, що перебували в підпорядкуванні Міністерства збройних сил СРСР і дислокувалися на території республіки. Оперуповноважений ОРБ № 465 30 грудня 1946 р. доповідав УПВІ МВС УРСР: “За звітний період здійснено одну групову втечу двома особами та дві поодинокі... Стан режиму та охорони табору незадовільний. Охорона, що допустила втечі, не покарана. Командування батальйону не надає цьому значення...” [12, арк. 94 зв.].

Втечі були доволі звичним явищем і серед “інтернованих” іноземців окремих робочих батальйонів. Наразі становить тут було ще гіршим, ніж у таборах для військовополонених. Імовірно, цьому сприяв і послаблений з вини адміністрацій цих підрозділів режим й охорона інтернованих. У вже згаданому наказі НКВС УРСР № 00208 від 13 грудня 1945 р., читаємо: “Особливо поганим виглядає режим утримання і охорони контингенту інтернованих, які утримуються в табірному відділенні № 1–Б (табору № 315, м. Дніпропетровськ. – *Авт.*), що спеціально організоване для втікачів та осіб, схильних до втеч. Причому до цього часу особи, схильні до втеч, із робочих батальйонів області не вилучені та не поміщені до цього табірної відділення” [7, арк. 97]. У 1945 р. лише із трьох окремих робочих батальйонів Сталінської області (№ 1029, 1031, 1064) втекло 500 осіб [2, с. 283]. За даними обласного УНКВС Ворошиловградської області, протягом квітня 1945 – вересня 1946 рр. з робочих батальйонів, розташованих на її території, утік 1951 інтернований. Із них лише 449 осіб було затримано, а решта перебували “в бігах” [12, арк. 18]. У директиві НКВС СРСР від 15 лютого 1946 р. знаходимо: “...Невдало виглядає справа з втечами інтернованих ... із робочих батальйонів Сталінської та Ворошиловградської областей. Так, із загальної кількості втеч по Сталінській області втекло 63 % та Ворошиловградській області 20 %. Причому з числа втікачів не затримано: по Ворошиловградській області 50 % і Сталінській області 21 %” [4, арк. 142].

У 1947–1948 рр. статистика втеч з таборів військовополонених та ОРБ поступово знизилась, а кількість затриманих збільшилася. За даними УПВІ НКВС Української РСР, у першому кварталі (січень – березень) 1947 р. таких випадків було зафіксовано лише 100 (57 утікачів упіймано). Водночас 384 спроби втеч було попереджено оперативними працівниками таборів [9, арк. 85]. Якщо у четвертому кварталі (жовтень–грудень) 1947 р. із таборів втекло 105 військовополонених, а затримали лише 52 із них, то в першому кварталі (січень –

березень) 1948 р. – уже тільки 64 особи при 49 затриманих. У другому кварталі (квітень – червень) із 22 стаціонарних таборів, розташованих на території України, втекло 63 бранці (затримали 44 з них), а в четвертому кварталі 1948 р. цей показник (по 20 функціонуючих на той момент таборах) становив усього 56 осіб при 31 затриманому [13, арк. 13, 80, 102].

В оцінці чинників, що вплинули на позитивну для МВС динаміку втеч бранців, спрямувавши її під кінець 1948 р. у бік зменшення, найголовнішими вбачаються здійснені ГУПВІ і табірною адміністрацією заходи щодо зміцнення режиму та охорони контингентів, сезонне погіршення погодних умов в осінньо-зимовий період, а також масова репатріація, що розпочалася [2, с. 282].

Найчастіше серед винуватців порушення режиму охорони контингенту та тих, хто допустив втечі, відомчі накази і директиви називали вахтерів, чергових офіцерів, військовослужбовців конвойних військ, різного роду табірних керівників тощо. Ось лише кілька характерних прикладів. "6 квітня 1946 р. начальником табірної відділення № 1 (табору № 186. – *Авт.*) була відправлена на станцію ... для відвантаження цегли група військовополонених із 32 осіб у супроводі одного вахтера. 10 квітня ..., користуючись відсутністю охорони, із цієї групи втекло чотири військовополонених..." "21 березня 1946 р. із табірної відділення № 3 (табору № 62. – *Авт.*) здійснили групу втечу військовополонені ..., випущені черговим офіцером для ремонту автомобіля поза зоною без конвою. У тому ж таборі 26 березня 1946 р. черговим офіцером ... був випущений із зони без конвою військовополонений... Користуючись відсутністю охорони він зник..." [10, прим. 29, арк. 1–3].

Зазвичай, упійманих утікачів повертали назад (якщо затримували недалеко від табору) або dopravляли до найближчого табору та утримували в спеціальних режимних підрозділах, штрафних ротах, на гауптвахтах. Проте документи фіксують і прикрі випадки розстрілів вже упійманих або вбивства ні в чому не винних бранців під виглядом затримки під час спроби втекти. Наприклад, у жовтні 1944 р. з табірної відділення № 2 табору № 125 (м. Лисичанськ) втекло троє німецьких військовополонених. Того ж дня втікачі були впіймані й повернуті до табору опергрупою 229-го конвойного полку військ НКВС. При підході до зони табору військовополонені були зулинені заступником начальника табірної відділення та черговим офіцером. Останній разом із конвоїром не повели бранців у зону, а застрелили, як при спробі втечі [14, арк. 3]. У директиві НКВС УРСР № 124 від 12 серпня 1946 р. йдеться: "19 квітня 1946 р. вахтер табору № 149 ... заснув на посту, унаслідок чого двоє військовополонених утекли. Для приховування злочину вахтер ... вирішив інсценувати втечу бранців, а тому взяв двох перших, які трапилися, військовополонених, вивів із зони до яру і розстріляв" [11, арк. 234].

Отже, радянські табори для військовополонених організовувалися та облаштовувалися на основі багатого досвіду виправно-трудових установ ув'язнення і колоній для власних кримінальних злочинців і "ворогів народу". Слід зауважити, що організація охорони та режим, створений УПВі (ГУПВі) для інтернованих цивільних іноземців, мало чим відрізняв цей контингент від військовополонених.

Протягом 1941–1945 рр. було створено нормативну базу, що врегульовувала всі основні сторони організації табірної системи й охорони військовополонених та інтернованих – технічні умови облаштування табірних зон, організацію їх охорони військами НКВС, конвоювання та охорону бранців на виробничих об'єктах. При цьому, головною метою режиму утримання військовополонених, а пізніше й інтернованих, залишалася їх ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам. Але відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання і охорони бранців війни далеко не завжди втілювалися у табірне життя. Часто було навпаки: табірне начальство і особовий склад, а також військовослужбовці конвойних підрозділів допускали численні порушення, зловживання у цій сфері. Наслідків останніх, зазвичай, і були втечі контингенту. Аналіз відповідної статистики свідчить, що показник кількості втеч (і серед них вдалих) військовополонених та інтернованих з режимних установ на території УРСР був одним з найвищих у СРСР.

Слід наголосити, що хоча багато положень стосовно військовополонених та інтернованих і суперечили міжнародному праву, все ж вимоги щодо гарантії життя, безпеки, харчування і медичної допомоги намагалися виконувати. Але треба зважити на те, що в основу створення таборів, налагодження режиму утримання, охорони та трудового використання контингенту покладалася ідеологічні чинники, а не міжнародно-правові норми. Також держава в умовах війни та в повоєнний період перебувала в доволі складному економічному становищі й часто цивільне населення перебувало ще в більш складних умовах, ніж військовополонені та інтерновані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів внутрішніх військ МВС України. – Ф. 43. – Оп. 38. – Спр. 104. – Арк. 55.
2. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): [монография] / А. С. Чайковский. – К.: Парламент, изд-во, 2002. – 503 с.
3. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. Т. 24 [13] / под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.
4. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України) – Ф 45 – Оп. 1. – Спр. 162. – 36 прим.

5. Потильчак О. В. Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект / Потильчак О. В. – К : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 88 с.
6. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 139. – 74 прим.
7. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 64а. – 101 арк.
8. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Спр. 67. – 130 арк.
9. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 199. – 157 арк.
10. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 93. – 87 прим.
11. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Спр. 96. – 393 арк.
12. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Спр. 183. – 111 арк.
13. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). – Спр. 299. – 107 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 2445. – 27 арк.